

MOLNÁR CSIKÓS László

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
mcsikos@gmail.com

A SZAVAK ÉS A SZÓKAPCSOLATOK KÖZÖTTI JELENTÉSMEGOSZLÁS

Distribution of Meaning Between Words and Phrases

Podela značenja između reči i spojeva reči

A nyelvek jelentéstani sajátossága, hogy bizonyos jelentéseket szavakhoz, más jelentéseket szókapcsolatokhoz kötnek. Azok a nyelvek, amelyek jobbra szavakhoz kötik a jelentéseket, szintetizáló hajlamúnak számítanak, azok pedig, amelyek sok jelentést szókapcsolathoz kötnek, analizáló hajlamúnak. A magyar nyelv inkább az első csoportba sorolható, a szerb pedig az utóbbiba. A köztük levő lexikális különbségekre számos példa akad. A magyar nyelv szintetizáló hajlama különösen azokhoz a nyelvekhez képest szembetűnő, amelyek sok analitikus formát használnak: román, francia, latin stb. Elsősorban magyar összetett főneveknek és melléneveknek szókapcsolat a megfelelője az analizáló nyelvekben. Számos magyar igekötős igének is szókapcsolat felel meg a románban, de még a szerbben is akadnak ilyen esetek. Analizáló nyelvi szókapcsolattal magyar képzett szavak, sőt olykor tőszavak is párhuzamba állíthatók. A szókapcsolatok rendszerint két tartalmas szóból állnak, előfordul azonban olyan eset is, hogy három vagy több szó szerepel a szókapcsolatban. Egyébként a szintetizáló nyelvekben is vannak analizáló jelenségek, és fordítva, az analizáló nyelvek is felmutatnak bizonyos szintetizáló realizációkat.

Kulcsszavak: saját nyelvi jelentés, szójelentés, szókapcsolat-jelentés, szintetizáló hajlam, analizáló hajlam.

Sajátos jelentéstan

Gombocz Zoltán és követői azt tartják, hogy a nyelvi jelentés univerzális, ennél fogva következtetéseinket akkor is általános érvényűnek kell tekintenünk, ha adatainkat egy adott nyelvből merítjük. Gombocz Zoltán jelentéstanában a szójelről mint a hangkép és a képzet, illetve a képzetkomplexumok kapcsolatáról beszél. Ezenkívül a nyelvi jel önkényességét hangsúlyozza (a hangalak és a jelentés közt nincsen szerves kapcsolat, viszonyuk csupán társadalmi konvención alapul). Gombocz jelentésmagyarázatai az etimologizálást, a történeti-összehasonlító módszert és a korai strukturalizmust képviselik (Gombocz 1926).

Annak ellenére, hogy a jelentéstan a nyelvtudománynak egyik legfontosabb ága, viszonylag kevés nagyobb arányú összefoglaló munka jelent meg ezen a tudományterületen. Gombocz Zoltán *Jelentéstanát* bő negyven évre követte Károly Sándor *Általános és magyar jelentéstana*. A szerző saját koncepciója szerint, egyúttal pedig a tudományterület külföldi szakirodalmát hasznosítva írja meg művét. A jelentés fogalmának elemzése céljából a szerző hat jelentésfajtát mutat be az általános jelentéstanban. Történeti jelentéstannal is foglalkozik, kifejti a jelentésváltozások eddigi felfogásaira vonatkozó bírálatát, majd kifejti saját új rendszerezését. Könyvének a magyar jelentéstannal foglalkozó részében Károly felvázolja azokat a szempontokat, amelyek alapján fellelhetők a magyar nyelv különleges jelentéstani sajátosságai (Károly 1970).

Kiefer Ferenc szerint a jelentéstan sem csupán általános nyelvészeti diszciplína, nemzeti nyelvi jelentéstanok is lehetségesek, ahogyan egy-egy nyelvnek van saját hangtana, szótana, mondattana. A magyar jelentéstan azt tanulmányozza, hogy az általános jelentéstani összefüggéseken belül mi az, ami a magyar nyelvre jellemző, azaz melyek azok a sajátos nyelvi eszközök, amelyek ezeket az összefüggéseket megjelenítik. Legfeltűnőbb az alaktan és a jelentéstan, illetve a mondattan és a jelentéstan kapcsolata. A jelentéstani vizsgálatok azonban irányulhatnak a szemantikai mezők szerkezetére, a szavak és a szókapcsolatok közötti jelentésmegoszlásra, a nyelvben kifejezésre jutó lexikalizálódási mintákra, valamint arra is, hogy a nyelvi kifejezésekben hogyan tükröződik a világ nyelvi képe (Kiefer 1999, Kiefer 2005).

Szintetizálás, analízis

Bizonyos jelentések szavakhoz, más jelentések pedig szókapcsolatokhoz kötődnek. A szintetizáló hajlamú nyelvek (mint pl. a magyar) inkább szavakhoz, mint szókapcsolatokhoz kötik a jelentéseket, az analízis hajlamú nyelvek (pl. szerb, román, francia, latin) inkább a szókapcsolatokat részesítik előnyben.

A magyart szintetizálónak, kevésbé tagolónak tekinthetjük a szerbvel szemben. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy jobban tömöríti kifejezéseit. Andrić Edit szerint ennek ellenére megtörténik, hogy a magyar szövegek hosszabb terjedelműek. A tömörítő és a széttagoló tendenciák a nyelv életében időszakosan erősödhetnek és gyengülhetnek. A magyarban jelenleg az analízáló tendencia erősödésének vagyunk szemtanúi (Andrić 2009).

A magyar nyelv tömör kifejezőmódjához jelentősen hozzájárulnak bizonyos szintetizáló jellegű grammatikai sajátosságai, többek között a ható igék, a műveltető igék, a cselekvés eszközére vagy tárgyára is utaló igék, a birtokos személyjelek, a birtokjeles határozószók, a melléknévi igeneves szerkezetek stb. Andrić rámutat arra, hogy a magyar nyelvnek olyan szintetizáló sajátosságai is vannak, amelyek nem csökkentik a szöveg terjedelmét, mint például a visszaható képzős igék, a tárgyas ragozású igék, a határozóragos névszók stb. (Andrić 2009).

Göncz Lajos kilenc nyelvi változó alapján vizsgálta a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknek a szintetizáláshoz, illetve analízáláshoz való viszonyulását. Globálisan arra a megállapításra jutott, hogy a vizsgált beszélőközösségek körülbelül 36%-ban a széttagoló és 64%-ban a tömörítő megoldásokat részesítik előnyben, és hogy a szintetikus megoldások javára statisztikailag igen szignifikáns különbség mutatkozik. Az analízálási tendencia átlagosan majdnem 13%-kal erősebb a kétnyelvű környezetben élő magyarok körében, mint az egynyelvű magyarországi magyaroknál. A kutatás alapján ki lehet mondani, hogy a kétnyelvű régiókban élő magyar beszélők jelentősen gyakrabban részesítik előnyben a széttagoló nyelvi változatokat, mint Magyarországon. Az analízálás átlagos erősségét illetően az egynyelvű magyarországi magyar beszélőket (24,5%) a legjobban a vajdaságiak (28,6%) és a felvidékiek (30%) közelítik meg, a legkevésbé pedig a muravidékiek (44,8%) és a kárpátaljaiak (41,7%). A széttagoló tendencia különböző mértékű az egyes nyelvi változók esetében, a legkifejezettebbnek a tagsági díj/tagdíj; az utazás busszal/buszozás és a légi tér/légtér nyelvi változó vonatkozásában mutatkozik (Göncz 2000, Göncz 2004).

Összetétel és szókapcsolat

Különbféle kétnyelvű (szerb–magyar) és többnyelvű szótárakon, illetve szójegyzékeken való lexikográfiai tevékenységem során (Damjanová 1979, Ubavić 1981, Stanić 1982, Molnar Čikoš 2007) felfigyeltem arra, hogy a szerb oldalon gyakrabban jelennek meg analízáló megoldások, mint a magyar olda-

lon, különösen a szókapcsolat–szóösszetétel megfelelés a tipikus. Ez irányú vizsgálataimat más nyelvekre (latin, román, francia) is kiterjesztettem (Kovács 1968–1975, Finály 1884, Kelemen 1971, Haas 1886).

A magyar és a szerb nyelv viszonylatában gyakori jelenség, hogy azt, amit a magyar összetett szóval fejez ki, a szerb szókapcsolat segítségével realizálja nyelvtileg:

magyar	szerb
adatbank	banka podataka
álnév	lažno ime
áruház	robna kuća
áruválaszték	asortiman robe
cipőipar	industrija obuće
egészségház	dom zdravlja
főváros	glavni grad
gyerekszoba	dečija soba
kérdőív	anketni list
sajtóhiba	štamparska greška
szakvizsga	stručni ispit
szerencsejáték	igra na sreću
újságcikk	novinski članak
vezércikk	uvodni članak
virágkiállítás	izložba cveća

Ehhez hasonló jelenség figyelhető meg a magyar és a latin szóállomány között is, az előbbi összetételeinek gyakran szókapcsolat felel meg az utóbbiban:

magyar	latin
arcél	imago obliqua
családapa	pater familias
féltestvér	frater germanus
főpap	pontifex maximus
levélhordó	tabellarius publicus
túlerő	nimia potentia

A latin nyelv analízáló hajlama folytán olykor kettőnél több szóból álló kapcsolat segítségével fejez ki olyan jelentést, amely a magyarban összetétellel realizálódik:

magyar	latin
haszonélvezet	reditus ad mortem durante
helyesírás	formula ratioque scribendi
lázádo	rerum novarum cupidus
ósnylv	prima alla lingua
túlnépesedés	nimis magna populi copia

Bizonyos esetekben a magyar nyelv szintetizáló hajlama jut fokozottabban kifejezésre, és egyszerű szóval nevez meg olyasmit, amit a szerb vagy a latin szókapcsolattal fejez ki:

magyar	szerb
ingóság	pokretna imovina
jogosult	korisnik prava
küszöb	kućni prag
százados	kapetan prve klase
telek	građevinsko zemljište
ügyész	javni tužilac

magyar	latin
fedélzet	constratum navis
főlény	numerus superans
gáz	spiritus naturalis
hajnalban	prima luce
hátrál	pedem referre
trombitál	tuba canere

Az igekötős ige

A magyar nyelvben az igekötős ige is a jelentés tömörítésének elsőrangú eszköze.

Az igekötő használata É. Kiss Katalin szerint attól függ, hogy az adott mondat miféle eseményszerkezetet tükröz, vagyis hogy az általa leírt esemény milyen helyet foglal el az eseménytípusok rendszerében. Az igekötő-használat vizsgálata során abból a feltételezésből indult ki, hogy az igekötő jelenléte vagy hiánya összefügg a mondatban kifejezett esemény szerkezetével. Az állapotot és a folyamatot leíró mondatok egyszerű, egynemű eseményeket fejeznek ki (pl. János ismeri Évát.; Éva főz.). A teljesítményt és eredményt kifejező mondatok viszont összetett, két mozzanatból álló eseményeket rögzítenek (pl. János eltörte a vázát.; Éva megfőzte az ebédet.). Az ilyen eseményeknek az a közös sajátosságuk, hogy az ige úgynevezett belső argumentumának, azaz *patiens* vagy jellemzett (esetleg *experiens*) szerepű vonzatának állapotváltozását vagy helyváltozását írják le, és két folyamatszakaszról állnak. Az egyik a változást jelöli, a másik pedig a változás következményét. Az *Éva megfőzte az ebédet* mondat például olyan eseményt fejez ki, melynek során az ebéd Éva általi főzésének folyamata az ebéd elkészült állapotát eredményezte. A különféle állítmány-, illetve mondatípusok részletes vizsgálata arra a következtetésre vezet, hogy az egyszerű eseményt, azaz a folyamatot, az állapotot, valamint a keletkezést/létrehozást kifejező állítmányok igekötő nélküliek. Az igekötő az összetett eseményt leíró állítmányokban jelenik meg; a belső argumentum állapotváltozásának eredményére, helyváltoztatásának végpontjára vagy létezésének, térbeli pozíciójának a helyére utal (É. Kiss 2004).

É. Kiss Katalin szerint logikai értelemben az igekötő is predikátum, melynek az adott mondat *patiens*e az alanya. A logikai alannak pedig mindig specifikusnak kell lennie. Pontosabban az igekötő olyan leíró tartalom nélküli másodlagos predikátum, mely összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg, és melynek logikai alanya az ige *patiens* szerepű vonzata, az elsődleges predikátum belső argumentuma. Az igekötők a rezultatív, a terminatív, illetve a lokatív igekötők osztályába sorolhatók. A rezultatív igekötők állapotváltozást leíró mondatokban szerepelnek; a *patiens*nek az állapotváltozás során elért végállapotára utalnak. A terminatív igekötők helyváltoz(tat)ást kifejező mondatokban állnak; a *patiens* helyváltoztatásának végpontját jelölik. A lokatív igekötők létezését vagy térbeli helyzetet (esetleg folyamatot) kifejező mondatokban fordulnak elő; a jellemzett funkciójú szereplő helyére vonatkoznak (É. Kiss 2004).

Az igekötők osztálya nagy és heterogén osztály, határai bizonytalanok, elemei történetileg is sokféle eredetűek – állapítja meg É. Kiss Katalin. Szerinte bizonyára találunk olyan idioszinkretikus elemeket, idiómákat, metaforizálódott igekötőket is, melyek nem illenek bele a felállított igekötőosztályokba. Olyan igék is vannak, melyeket igekötősöknek jósolnánk, de történeti okok folytán igekötő nélküliek. Ezek esetében szokott tévedni a nyelvérzék, és mondat velünk bepótol-t pótol helyett, kiértékel-t értékel helyett, leellenőriz-t ellenőriz helyett (É. Kiss 2004).

Deme László nem lexikalizálódott igekötőkről tesz említést, ilyen többek között az ott, a bent, a kinn (például: ott van, bent marad, kinn tartózkodik). É. Kiss szerint az ilyen szavaknak egy része bizonyos esetekben lexikalizálódottnak is tekinthető, ugyanis még szóképzés alapjául is szolgálhat: ottlét, bentlakás, kinnlevőség (vö. Deme 1959, É. Kiss 2004).

Számos esetben szerb szókapcsolat magyar megfelelőjeként jelenik meg az igekötős ige:

magyar	szerb
elálmosodik	postati pospan
elnagyol	površno izraditi
előteremt	smoći sredstva
elporlad	raspasti se u prah
elveszteget	dati budžašto (robu)

Ugyanezeknek az igéknek a román nyelvben is szókapcsolat a megfelelőjük:

magyar	román
elálmosodik	a i se face somn
elnagyol	a face superficial
előteremt	a face rost de ceva
elporlad	a se transforma în praf
elveszteget	a vinde pe nimica

A román nyelvnek analízáló hajlama erőteljesebb, mint a szerb nyelv. Erről azok az esetek tanúskodnak, amikor a magyar igekötős ige jelentését a román szókapcsolattal fejezi ki, a szerb pedig közönséges (leginkább cselekvő) igével:

magyar	román	szerb
elázik	a fi ud leoarcă	nakvasiti se
elbocsát	a da drumul cuiva	otpustiti
elerőtlenedik	a-și pierde puterile	oslabiti
elfűrészel	a tăia cu ferăstrăul	odtesterisati
elrak	a pune la loc	skloniti
elsodor	a duce cu sine	odneti

Némely magyar igekötő esetében több analízáló nyelv is szókapcsolatot használ a megfelelő jelentés realizálására, mégpedig a szerb, a román és a francia is:

magyar	szerb	román	francia
elárverez	prodavati na aukciji	a vind la licitație	vendre à l'encan on à l'encière
elárvul	postati siročē	a rămine orfan	devenir orphelin
elvéرزik	iskrvariti na smrt	a muri în urma unei hemoragii	saigne à mort

A szó és a szókapcsolat mint jelentésrealizálási lehetőség ugyanazon a nyelven belül is megjelenik meghatározott szinonimákban. A szinonimapár egyik tagja köznyelvi ige, a másik tagja pedig (tárgyas vagy határozós) hivatali kifejezés:

magyar köznyelvi	magyar hivatali
elfogad	elfogadásra kerül
ellenőriz	ellenőrzést végez
intézkedik	intézkedéseket fogyanatosít
ítél	ítéletet hoz
tervez	tervbe vesz

Az is előfordul, hogy a magyar köznyelvi igéhez képest a szókapcsolat a választékos stílust képviseli:

magyar köznyelvi	magyar választékos
becsap	lóvá tesz
elfog	lépre csal
elszökik	kereket old
figyel	szemmel tart
gondoskodik	gondot fordít
küzd	küzdelmet folytat

Egy-egy nyelvnek a szintetizálásra, illetve az analizálásra való hajlama nem kizárólagos, csupán azt jelenti, hogy az illető nyelvben melyik szerkezeti megoldás a domináns. Számos esetben előfordulnak analizáló jelenségek a szintetizáló nyelvekben, illetve az analizáló nyelvek is felmutatnak olykor bizonyos szintetizáló realizációkat. Az alábbi táblázatban olyan párok találhatóak, amelyeknek magyar tagja analizáló, a szerb pedig szintetizáló:

magyar	szerb
beiratkozási díj	upisnina
belépési nyilatkozat	pristupnica
büntetés alóli mentesülés	nekažnjavanje
cirill betűs írás	ćirilica
elismeréssel való adózás	odavanje
elkerüli figyelmét	prevideti
előzetes tervezet	prednact
eredeti példány	izvornik
erőszakos nemi közösülés	silovanje
háború utáni	posleratni, -a, -o
hatályon kívül helyez	ukinuti
határidőn túli	neblagovremen, -a, -o
házasságon kívüli	vanbračni, -a, -o
hegyet mászik	planinariti
kölcsönös függőség	međuzavisnost
megalkuvás nélküli	beskompromisni, -a, -o
önkéntes hozzájárulás	samodoprinos

örökbe fogad	usvojiti
részt vesz	prisustvovati
szerencsétlenül jár	nastradati
találós kérdés	zagonetka
testvéri kapcsolat létesítése	bratimljenje

Olykor a szerb szintetizáló megoldást olyan idegen szó képviseli, amelynek magyar megfelelője nem idegen eredetű szó, hanem magyar szókapcsolat:

magyar	szerb
árverési bizományos	aukcionar
beékelt terület	enklava
előre keltezett	antidatirani, -a, -o
helyettes kormányzó	viceguverner
napi áron való jegyzés	kotiranje
születési arányszám	natalitet

Némelyik idegen szó a szerbben és a magyarban is előfordul, azzal, hogy magyarul szókapcsolattal is ki lehet fejezni a jelentését:

magyar 1	magyar 2	szerb
ágenda	előjegyzési napló	agenda
bigámia	kettős házasság	bigamija
deponál	letétbe helyez	deponovati
diszkrimináció	hátrányos megkülönböztetés	diskriminacija
konszignáció	bizományba adás	konsignacija
prezídium	elnöki tanács	prezidijum

Irodalom

Andrić Edit. 2009. Mennyire szintetizáló nyelv a magyar és analizáló nyelv a szerb? *Hungarológiai Közlemények*. 40 (1): 112–126.

Damjanová, Katarina. 1979. *Önigazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szótára (szerb–horvát–magyar)*. Újvidék: A Vajdasági Tudományos és Szakfordítók

- Egyesülete–Vajdaság SZAT Képviselőházának és Vajdaság SZAT Képviselőháza Végrehajtó Tanácsának Törvényhozási Titkársága.
- Deme László. 1959. A nyomatékaltalan mondat egy fajtájáról. Az ott határozószó igekötőszerű használata. *Magyar Nyelv* 55 (2): 185–198.
- É. Kiss Katalin. 2004. Egy igekötő-elmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 100 (1): 15–43.
- Finály Henrik. 1884. *A latin nyelv szótára*. Budapest: Franklin Társulat
- Gombocz Zoltán. 1926. *Jelentéstan*. Pécs. (Újrakiadása: *Jelentéstan és nyelvtörténet*. 1997. Budapest: Akadémiai Kiadó.)
- Göncz Lajos. 2000. Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások kárpát-medencei magyar beszélőközösségek körében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2 (3): 3–18.
- Göncz Lajos. 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége: nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság
- Haas, Johann Gottfried. 1886. *Újfrancia–magyar és magyar–francia zseb-szótár*. Budapest: Franklin Társulat.
- Károly Sándor. 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kelemen Béla. 1971. *Dicționar de buzunar maghiar – român*. București: Editura Științifică (ediția a II-a).
- Kiefer Ferenc. 1999. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kiefer Ferenc. 2005. Van-e magyar jelentéstan? *Magyar Nyelv* 101 (2): 129–140.
- Kovács Kálmán szerk. 1968–1975. *Szerbhorvát–magyar szótár I–III*. Újvidék: Tartományi Tankönyvkiadó Intézet.
- Molnar Čikoš, Laslo. 2007. *Srpsko–mađarski rečnik*. Beograd: Agencija Matic.
- Stanić, Đorđe. 1982. *Uporedni rečnik vojnih pojmova (srpskohrvatski, makedonski, slovenački, albanski, mađarski)*. Beograd: Vojnoizdavački zavod
- Ubavić, Darinka. 1981. *Školski rečnik za turističko-ugostiteljsku struku – Turisztikai-vendéglátóipari iskolai szótár – Školský slovník k pre turisticko-pohostinský odbor – Dictionar școlar de turism și alimentație publică – Školski slovník za turističko-pogostitel'ni fah*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika.

DISTRIBUTION OF MEANING BETWEEN WORDS AND PHRASES

Their semantic particularities can be seen in the fact that certain meanings are attached to words, others to phrases. Those languages which tend to attach meaning to words are regarded as synthesizing languages, while those which attach in many cases meanings to phrases tend to be analytic. Hungarian belongs to the former, Serbian to the latter group. There are several examples to show these lexical differences. The tendency to synthesise in Hungarian is especially noticeable when compared to languages which

use a lot of analytic forms like Roman, French, Latin, etc. It is primarily Hungarian compound nouns and adjectives that have phrases as their equivalents in analytic languages. A great number of verbs with prefixes also have phrases as equivalents in Romanian, and sometimes even in Serbian. There are a number of Hungarian derived words and also, even certain root-words which are expressed with analytic phrases in other languages. These phrases usually consist of two meaningful words, though in some instances they can even contain three or more words. However, certain analytical phenomena can be detected in synthetic languages, and vice versa, analytic languages also show certain synthetizing relations.

Keywords: specific linguistic semantics, word meaning, phrase meaning, synthetizing tendency, analytic tendency.

PODELA ZNAČENJA IZMEĐU REČI I SPOJEVA REČI

Tendencija mađarskog jezika ka sintezi naročito je uočljiva u poređenju sa jezicima koji upotrebljavaju veliki broj analitičkih oblika: rumunski, francuski, latinski itd. Spojevi reči u jezicima naklonjenim analitičnosti u mađarskom prvenstveno odgovaraju složenim imenicama i pridevima. Velikom broju mađarskih glagola sa prefiksom u rumunskom jeziku takođe odgovara spoj reči, čak i u srpskom imamo primera za to. Spojevima reči u jezicima sa tendencijom analitičnosti mogu da odgovaraju i izvedene reči, ili čak koreni reči. Spojevi reči se po pravilu sastoje iz dve promenljive reči, a ponekad takve strukture sadrže tri ili više takvih reči. Inače analitičke pojave mogu se naći i u pretežno sintetičkim jezicima, i obratno, jezici koji su analitički, ponekad pokazuju određene sintetičke realizacije.

Ključne reči: semantika jezika, značenje reči, značenje spojeva reči, tendencije ka sintezi, tendencije ka analizi.